

MAANDBLAD VAN „OUD-UTRECHT”

VEREENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN DE KENNIS
DER GESCHIEDENIS VAN DE STAD EN DE PROVINCIE UTRECHT

NOVEMBER
1951

ONDER REDACTIE VAN:
J. VAN STAVEREN

24e JAARGANG
N° 9

UITGAVE DER VEREENIGING. ADRES: W. DE ZWIJGERSTR. 8, UTRECHT

EXCURSIE OUD-KATHOLIEKE KERK EN HET ST. ELOYEN GASTHUIS.

Op Zaterdag 17 November a.s. organiseert de vereniging een excursie, waarbij de Oud-Katholieke Kerk Achter Clarenburg en het St. Eloyen Gasthuis aan de Boterstraat alhier bezocht zullen worden. Deelnemers dienen zich te verzamelen voor het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen aan de Mariaplaats, vanwaar om 14.30 uur de rondgang zal beginnen.

Ons bestuurslid Dr. A. J. van de Ven zal in de Kerk een korte toelichting geven; in het Gasthuis zullen de deelnemers ontvangen worden door een der Regenten, die zich tevens bereid heeft verklaard de nodige inlichtingen te verstrekken.

Bij grote deelname zal het gezelschap in verschillende groepen worden gesplitst.

Het bestuur heeft hierbij het genoegen de leden van onze vereniging voor deze excursie uit te nodigen.

Gezien de grote belangstelling, waarin de vorige excursies in de stad Utrecht zich mochten verheugen, vertrouwt het bestuur dat ook ditmaal vele leden aan de uitnodiging gevolg zullen geven.

Namens het Bestuur:

J. D. M. BARDET, Voorzitter.

Th. A. HOOG, Secretaris,

Drift 17.

NOGMAALS HET LIJNPAD.

In het „Maandblad” van September 1951 heeft de Heer Prakken een stukje geschreven over het Lijnpad, waar ik gaarne iets aan toe wil voegen, óók al omdat mijn naam daarin enige malen genoemd wordt. Ik zal me niet houden aan de volgorde in dat artikel, en beginnen met een zin op blz. 52: „Die hele treksleepvaart . . . lijkt trouwens niet zeer aannemelijk.”

Nu kunnen we gerust aannemen, dat de oude Rijn nimmer een belangrijke vaarweg is geweest. Natuurlijk hebben de Romeinen scheepvaart op Engeland gekend, maar in dat verband wordt gesproken van afvaart uit het „land der Morini” — dus veel zuidelijker. De Vecht is evenwel zeker door hen bevaren.

En wat betreft de vroege middeleeuwen, zijn vooral de opgravingen van de verdwenen Zweedse handelsstad *Birca* van belang geweest, omdat daaruit de enorme invloed blijkt die van Dorestad op deze plaats is uitgegaan. De munten van *Birca* bleken zelfs niet anders te zijn dan onbeholpen nabootsingen van de bekende munten van Dorestad! Dit is niet op te vatten als muntvervalsing, maar als een gebrek aan eigen vormgeving.

Holwerda heeft enige van die munten afgebeeld, welke iedere twijfel dienaangaande opheffen. Aan een druk handelsverkeer tussen *Birca* en Dorestad kan nu ook niet meer getwijfeld worden. En dit verkeer was een onderdeel van de handel op allerlei plaatsen in Scandinavië. De scheepvaartweg daarheen voerde over de Vecht, Almere en over de Waddenzee. Wederom dus de Vecht, en niet de Rijn.

Een ander argument is te ontleen aan de vondst van het bekende „*Utrechtse schip*”. Dit schip is heel vroeg te dateren, bijv. 4e eeuw. Het was speciaal geschikt voor de vaart op de Waddenzee (het was geen kielschip), en het is gevonden in een sedert 1338 verdwenen bocht van de Vecht. Dus alweer diezelfde vaarweg!

Voor de verdere ontwikkeling van die scheepvaart verwijs ik naar mijn bijdrage in het Maandblad van Maart 1951.

Hier willen we ons verder bepalen tot de Oude Rijn. Deze is in later tijd (sedert de 12e eeuw) ter wille van de waterstaatkundige toestanden door dammen verdeeld in diverse „panden”. Hoewel kleine scheepjes wel over die dammen getrokken konden worden, is toch tussen de 12e eeuw en de 17e eeuw van een doorgaande vaarweg geen sprake meer. In de 17e eeuw verving men de dammen door sluisjes.

Dit wijst op scheepvaart, maar die kan niet zeer belangrijk geweest zijn, want de sluisjes waren klein, en er waren er nogal veel.

Ik kan Prakken dus tot op zekere hoogte bijvallen. Maar enig lokaal verkeer, bijv. met agrarische producten is er toch zeker geweest. Dat hebben we nog op de Vleutense Wetering gekend, en die is juist gegraven om een deel van de Rijnbedding te vervangen.

Zulk verkeer nu is vaak trekscheepvaart. Daarmede wil ik niet per sé de naam „Lijnpad” blijven opvatten als „jaagpad”. Nu Prakken in deze buurt enkele „Lijndraaiers” heeft gevonden, lijkt zijn nieuwe verklaring van die naam minstens even waarschijnlijk als de andere.

Maar aan een lokaal verkeer met kleine schéepjes blijf ik zeker geloven.

Verder gelooft Prakken óók niet aan de door mij beschreven bocht-afsnijding tussen Lubbenes en de Hommel: „andere, even erge bochten zijn immers óók niet afgesneden” is zijn argument. Nu kan ik natuurlijk wijzen op talrijke bochten die wel afgesneden zijn. Maar de hoofdzaak ligt toch ergens anders.

De bocht als zodanig zal wel nooit een bezwaar geweest zijn: men had vroeger niet zoveel haast. Het is ongetwijfeld de neiging om ondieper te worden, welke het bezwaar heeft opgeleverd. Voor de bochtafsnijding van de Vecht in 1338 hebben we het bewijs in de naam „Ondieptens”. Men spreekt slechts over een ondiepte, als men er last van heeft! Dus was daar de Vechtbocht reeds ondiep vóór 1338. Nâ het afsnijden is dat natuurlijk snel erger geworden.

Het gaat dus niet aan te wijzen op bochten die men *niet* afgesneden heeft. De resten van de afsnijding zijn trouwens nog te zien.

Bepaald ingenomen ben ik met Prakken's verklaring van de naam *Lubbenes*. Inderdaad gaven rivierbochten vaak aanleiding tot namen op -nes.

De allerlaatste bocht die de Oude Rijn maakte, alvorens tussen Katwijk en Noordwijk de zee te bereiken, heeft nog aanleiding gegeven tot de naam „Horn-nes”. Ook die bocht is thans geheel verland.

En nu het allermoeilijkste punt: de Rijn ten westen van Utrecht.

De strook grond tussen Singel en de Croeselaan is wel het meest omgewoelde gedeelte van de naaste omgeving der stad. Reeds sedert de 13e eeuw is hier klei gegraven voor de steenovens. In de 17e eeuw heeft Moreelse zijn grachten gegraven. Later volgden de spoorwegen, de markten en het Merwedekanaal.

Van geologisch onderzoek is na dit alles niet veel meer te verwachten, gesteld al dat de dichte occupatie het niet onmogelijk maakt. En inzake verdwenen rivierbeddingen is juist het laatste en beslissende woord aan het geologische bodemonderzoek. We zullen dus moeten berusten in het feit, dat we nooit iets zekers zullen weten over de Rijnloop tussen de stad en de Croeselaan.

Ten westen van de Croeselaan is echter een oude „stroom-draad” tot in de 20e eeuw blijven bestaan, terwijl het vervolg — aan de overzijde van het Merwedekanaal — thans nog even herkenbaar is. De samenhang met de verdere oude Rijn is op oude kaarten wel duidelijk. Maar naar de andere zijde is het heel anders: daar deed de aanleg van Moreelse zowel het Lijnpad als de Lijnpadsloot verdwijnen. Men zou geneigd zijn er het woord „spoorloos” aan toe te

voegen, ware het niet dat ik op een oude kaart er nog sporen van zag tussen de 1e en de 2e Moreelse-gracht (Heerengracht en Bloemgracht). Jammer genoeg verzuimde ik aan te tekenen, welke kaart dat is geweest.

Nu kennen we het Lijnpad heel goed van de kaart van Jacob van Deventer (1570), waar we het vinden tot aan het einde bij Tolsteeg toe. Ging nu de oude rivierbedding ook in die richting verder? *) Dat is wel zeer aannemelijk, want de Lijnpadsloot, die sommigen van U nog wel gekend hebben, maakte vlak voor haar einde tegen de Croeselaan (dus tegen de 3e Moreelse-gracht) een duidelijke bocht in de richting naar Tolsteeg, waarvan het vervolg verdwenen is.

Als verdere gegevens hebben we nog slechts de oude wegen. Ook die zien we het beste bij van Deventer, want ze zijn sedert 1665 vrijwel verdwenen. Het waren de Heereweg en het Lijnpad. Hun functie als hoofdwegen is beschreven in mijn bijdrage in dit Maandblad (20-6 1933). Prakken meent dat de Heereweg vroeger doorliep tot in de oude stad, zodat de ommuring van omstreeks 1230 die weg doorsneden heeft. Dit lijkt ook wel aannemelijk.

In ieder geval waren die wegen heel oud, en ongetwijfeld heeft hun verloop den invloed ondergaan van de Rijn. Zelfs zou men kunnen zeggen dat dat verloop het bestaan van twee Rijn-takken suggereert.

Meer durf ik er niet van te zeggen. In het jaarboek van 1931 was ik minder terughoudend. Ik bedoel *niet* dat ik mijn toen opgestelde mening bepaald terug neem. Dat doe ik wel met het schetsje op blz. 55 van dat artikel, voor zover de vijvers van „Oog-in-Al” betreffende. Hier ging ik af op de mededelingen van „bejaarde lieden”, en dat is wel de slechtste bron van informatie.

Daar tegenover vraag ik — óók in verband met het artikel van Prakken — nog eens de speciale aandacht voor het schetsje op blz. 68 van het jaarboek 1931. Dat blijft een kostelijk voorbeeld van een rudiment van een oude landschaps-indeling, liggende in een volkomende veranderde omgeving. Het is als het ware een flard van de kaart van *van Deventer*, gelegen in de kaart van 1930. Het laantje langs de westzijde van de kazerne is ongetwijfeld het verbindingswegje bij van Deventer, hetwelk Prakken vond aangeduid als „Geltebel-steeg”. Dit wegje verbond de Heereweg met het Lijnpad, hetgeen ook volgens mij een secundaire toestand is geweest.

Het „Kleine Lijnpad” bestond in 1920 nog geheel, en thans bestaat nog het gedeelte ten Westen van het Merwedekanaal. Het verspringt daar over één kavelbreedte, zoals oude wegjes dat meer doen (o.a. het „Zwarte Wegje”).

Er is dus geen afdoende oplossing van het probleem dat de Rijn in deze omgeving ons stelt. Als een wel zéér afwijkende mening

*) Dat „verder gaan” slaat op de richting waarin we zoeken; goed beschouwd is die uitdrukking onjuist, want we gaan de rivier stroom-op.

noem ik die van Labouchère. Deze heeft eens (mondeling) ondersteld dat de bedding in het N.W. van de stad via de Otterstroom verbinding zou hebben gehad met de Vecht, en in 't geheel niet met de Rijn, die dan *uitsluitend* vanaf Tolsteeg door het gerecht „Lijnpad” gelopen zou hebben. Maar dan blijft de grote bocht in de eerste daalse dijk weer onverklaard.

Ik geloof dat we op dit punt in onze onkunde moeten berusten.

Tot slot wil ik de Heer Prakken nog even beantwoorden inzake blz. 49 van het Maandblad van Sept. 1951.

Hij heeft op het minuutplan (sectie D) van $\pm$ 1820 een doodlopend watertje gevonden, bijna in het verlengde van de L. Smeestraat, en hij begrijpt nu niet hoe ik dit kon localiseren ter hoogte van de Schroeder van der Kolkstraat. De oplossing is eenvoudig: we hadden het over *verschillende* watertjes: Dat blijkt reeds uit het door mij geciteerde stuk van Burgemeester en Wethouders van 1866, die spraken van „de twee vaarten door of langs de terreinen van Gerlings”. En geheel duidelijk is het op een kaart van 1870 (Topografische Atlas no. 58) want daar staan ze allebei op.

Ze zijn daar onderling verbonden door een dwars-vaartje dat tussen de steenbakkerij „de Voorzorg” en de bijbehorende villa doorliep.

Het zuidelijke watertje is door mij beschreven in het „Maandblad” van Juli 1950, en dat dit uit uitkwam tegenover de Geertekerk blijkt uit de 19e eeuwse kaarten, maar vooral uit een oude photo (Nieuwe aanwinsten Topografische Atlas no. 3296).

Daarop zien we het „brugje van Gerlings” vanuit het westen, met de Geertekerk daar recht achter. Zo zien we de kerk nog vanuit de Schroeder van der Kolkstraat. Het andere watertje liep vlak langs de (latere) Nicolaas Beetsstraat, maar het bereikte de Singelgracht niet.

Kan nu dit watertje beschouwd worden als de „Geertegracht” volgens het concept van 1664? Met de ligging komt het wel uit, maar waarom geeft de opmeting van Joosten en van Diggelen (1810) het dan niet, en oudere kaarten evenmin.

En hoe is dan de aansluiting met de singelgracht — die de Geertegracht toch moet hebben gehad — verdwenen?

Eerder zie ik dit vaartje geheel als een pendant van het andere, dat oorspronkelijk evenmin een aansluiting had met de Singelgracht. Die aansluiting kreeg het pas in 1869, omdat de eerste Moreelsegracht (Heerengracht), waarmede het wèl in verband stond, gedempt werd ten behoeve van de spoorweg naar den Bosch.

Ik meen dat beide watertjes ontstaan zijn door het verbreden van kavelsloten, en dat men dat heeft gedaan om vanuit de „Heerengracht” klei te kunnen aanvoeren aan de beide zijden van de steenovens van „de Voorzorg”. Dat moet dan gebeurd zijn *na* 1810. In 1820 bestond blijkbaar het zuidelijk watertje nog niet: het minuutplan geeft slechts het noordelijke.

M. N. ACKET.

UTRECHTSE MIDDELEEUWSE BEELDHOEWKUNST

Over de Utrechtse beeldhouwkunst uit de middeleeuwen zijn reeds belangrijke hoofdstukken geschreven, zij het dan ook in verhandelingen, die een veel groter gebied bedoelden te omvatten. Wij kennen die van Dr. Pit, Prof. Vogel-sang, Dr. de Bouvy, de studies van Dr. Haslinghuis en Mr. Sam. Muller en vele bijdragen in de vak-literatuur. Ondanks dit alles is de middeleeuwse beeldhouwkunst van het Sticht weinig, te weinig bekend. Andere dan ingewijden hebben er nauwelijks kennis van genomen, waaraan de moeilijke toegankelijkheid van deze uitgaven zeker enige schuld heeft. Het is daarom verheugend, dat in de serie „De schoonheid van ons land” een deel is verschenen „Houten” beelden”, waarvoor Prof. Dr. J. J. M. Timmers een boeiende inleiding heeft geschreven en Hans Sibbelee ruim honderd voortreffelijke foto's heeft vervaardigd. Ook deze uitgave beperkt zich niet alleen tot het Utrechtse gebied, doch het hoofdstuk, waarin wij dit wel behandeld vinden, is ongetwijfeld onze bijzondere aandacht waard.

Na een inleidende beschouwing, waarin de stijl-kenmerken van de hout-sculptuur in de verschillende landstreken en uit verschillende tijden zijn gekarakteriseerd, als het Maasland, het Gelderse gebied, Het Sticht en Holland, worden de werken daar voortgebracht aan een uitvoerige beschouwing onderworpen. Wij bepalen ons hier tot de Stad Utrecht en laten daarbij zoveel mogelijk de schrijver aan het woord.

Wat het Madonnatype der Utrechtse meesters betreft, het wordt gekenmerkt door een niet overslanke figuur en een vrij gevulde ovale gelaatsvorm met scherpgetekende ogen onder hoogge-welfde wenkbrauwen en een breed, bol voorhoofd. Draagt Maria een hoofd-

sluier, dan is die vrijwel steeds iets naar achteren geslagen, zodat het hoofdhaar in een brede baan het gelaat omsluit. De sluier vertoont dan gewoonlijk een geplooid of versierde zoom.

Een Onze-Lieve-Vrouwe met Kind, in de Utrechtse collectie-Van Straaten aanwezig, en naar verluidt, van IJsselstein afkomstig, mag wel het karakteristieke voorbeeld van de Stichtse Madonna genoemd worden. De kop is zeer verwant aan het kalkstenen fragment ener vrouwenfiguur — is het Maria bij de Annunciatie of een der Heilige Vrouwen bij Christus' graf? — in het Aartsbisschoppelijk Museum. De verwantschap is zo groot, dat men geneigd zou zijn in deze beide werken de hand van een zelfde meester te herkennen. Bij de beschouwing van dit houten beeldje merkt men tevens, hoe deze beeldhouwers zich soms laten verleiden tot een vertoon van virtuositeit, dat afbreuk doet aan de compositie en dat de indruk van het geheel schaadt. Men lette in dit verband op de slip van Maria's hoofddoek en de verticaal neerhangende plooi van Christus' kleed. Het kinderfiguurtje is trouwens zeer weinig geslaagd: anatomisch is het eenvoudig onbestaanbaar. Toch is het beeld als geheel zeer fraai; de liefelijke gratie, de losheid en natuurlijkheid, die van meesterschap over de materie getuigen, de ondanks alle tekortkomingen toch verantwoorde compositie staan daar borg voor.

Het Rijksmuseum bezit een merkwaardige voorstelling van de Vlucht naar Egypte, Maria met het ingebakerde Christuskind zittend op een ezel, die eveneens de kenmerken der Stichtse richting vertoont, zowel in het Madonnatype als in de rijke en sierlijke plooierval. Wij zien hier nog een ander element, dat in de eerder genoemde voorbeelden niet zo

sterk tot uiting kwam, maar dat toch een van de kenmerkende trekken der Utrechtse sculptuur zal zijn: het realisme. Deze meesters observeren het leven en geven het weer. Wij zien dit realisme zich uiten in de houding, die Maria, met haar rechterbeen iets omhooggetrokken, op haar rijder aanneemt, om zodoende meer steun te geven aan haar arm, waarop het Kind rust. Wij zien het in de wijze, waarop het wicht, onbewust van wat er gebeurt, is ingewikkeld in doeken en dekens. Het spreekt ook uit de glimlachende gratie der Moeder, die met haar Kindje speelt, en uit de stomme gelatenheid van de traag voortzeulende ezel met zijn neerhangende kop. Het is een huiselijk en mild realisme zonder harde kanten en met een lichte ondertoon van humor, die zich uit in een glimlach, maar die spot en profanatie weet te vermijden. Ook in het werk van de grootsten in de Stichtse school vinden wij dit belangrijk element terug.

Tot de grootsten behoort zeker de anonyms, die men tot voor kort placht aan te duiden met de naam van Meester der Zingende Engelen, of Meester van het sterfbed van Maria. Lange tijd meende men hem te kunnen identificeren met de Utrechtse bouwmeester Jacob van der Borch, doch onlangs werd op zeer gelukkige wijze aangetoond, dat men hier te doen heeft met Adriaan van Wesel (omstreeks 1420 tot na 1489) een beeldhouwer die in het gilde zijner woonplaats Utrecht een zeer voorname plaats innam (zie Maandblad v. O.L., 1949, blz. 56 v.v.). Alhoewel Adriaan van Wesels naam naar het Gelderse gebied schijnt te wijzen, is zijn werk toch volkomen Stichts van aard en voorkomen. Van wie hij zijn kunst leerde, weten wij niet, al ligt het voor de hand, dat het te Utrecht geschiedde. En wij mogen, na Swillens' onderzoekingen, dan al weten, dat hij vele opdrachten uit te voeren

kreeg, toch is er van dit alles slechts weinig terug te vinden. Van al hetgeen hij in Utrecht tot stand bracht rest ons niets en van zijn Bossche altaar blever slechts verspeide details bewaard, die zich ten dele in Den Bosch en ten dele in het Rijksmuseum bevinden. Van Wesel, voor zover wij hem thans kennen en mogen beoordelen, is als kunstenaar eer liefelijk dan fors, eer vervuld van dromerige weemoed dan van spontane blijmoedigheid. Er klinkt een mineurtoon door dit werk, dat ondanks zijn virtuoos, direct het leven observerend realisme ons toch weet te ontroeren door een beminnelijk en naïeve kinderlijkheid. Het heeft met dat al het persoonlijk accent en de adeldom van vorm, die de maker als een groot kunstenaar kenmerken.....

Bezien wij thans de groepen iets nader, om zodoende een nog juister begrip te krijgen van Adriaan van Wesels kunst en werkwijze. Vooreerst dan de zingende engelen. De benaming is niet in alle opzichten juist: het zou exacter zijn te spreken van musicerende engelen bij de kribbe, al ontbreekt deze laatste jammer genoeg dan ook. Het mag in onze kunst het sculpturale tegenstuk van Van Eijcks musicerende engelen op zijn Gentse Altaarstuk genoemd worden. Waarschijnlijk hebben wij hier, gelijk wij zagen, te doen met een fragment van een Aanbedding der Herders. De figuur met kapmantel, die achter de engelen oprijst, is, door expressie en gebaar, die verrassing en ontroering verraden, eer aan te zien voor een herder dan voor St. Jozef..... Wat er ook van zij, de Musicerende Engelen vormen een der hoogtepunten van de Nederlandse sculptuur. Van Wesel toont hier, in tegenstelling tot velen zijner land- en tijdgenoten, een uitgesproken zin voor het drie-dimensionale te bezitten. Hij weet diepte en relief in zijn groep te leggen en hij speelt licht en donker harmonisch tegen elkaar uit,

waardoor zijn werk het picturale aan het sculpturale paart. Ook weet hij zijn groep, die toch slechts het fragment is ener compositie, hecht en gesloten op te bouwen — de ganse groep is een wonder van helderheid, evenwicht en gratie: het is niet slechts de uitbeelding van muziek, het is muziek in vormen.

Het „Sterfbed van Maria” laat ons de meester weer zien op de volle hoogte van zijn kunnen..... Ieder detail van deze prachtige groep is treffend en ontroerend. De in stervensnood neerliggende Maria met haar in kramp vertrokken mond is realistisch weergegeven zonder daarbij afstotend te worden. De treurnis der in het rond geschaarde apostelen weet zich te uiten op onderscheiden wijze: stille, gelaten droefheid, zonder woord of gebaar, naast een vertwijfelende snik, meditatief gebed naast krampachtig gebarende rouw. De gesloten afronding der compositie is een meesterstuk op zichzelf. De geleerde schrijver merkt op, dat aan de waakzame speurzin van Prof. Dr. W. Vogelsang te danken is, dat het „Sterfbed van Maria” uit een boedel bij Tiel door het Rijk werd aangekocht, hetgeen wel gelijk stond met de redding van een voor onze Nederlandse kunst hoogst belangrijk werk.

Uitvoerig bespreekt de schrijver ook de andere beeldgroepen, als „de Visitatie” de „staande” Maria met Kind, het beeld van St. Agnes. Minder overtuigend is Prof. Timmers inzake enkele andere werken, die vroeger aan de „anonymus” werden toegewezen. De groep der H. Familie in het Aartsbisschoppelijk Museum Alhier en het beeld van St. Maarten te paard met de bedelaar in het Stedelijk museum beschrijft hij als „in de trant van Adriaen van Wesel” gemaakt, terwijl hij enkele andere groepen zeer positief afwijst.

De Stichtse school — aldus besluit Prof. Timmers zijn hoogst belangwekkende beschouwingen — blijkt in het kader onzer Noordnederlandse beeldhouwers een zeer belangwekkend fenomeen te zijn. Haar originaliteit is gelegen in haar eclecticisme. Bloeiende in het hart der Noordelijke Nederlanden, op het snijpunt van vele wegen, in een religieus, spiritueel en cultureel centrum, dat voor haar een gunstige en milde voedingsbodem bereidde, ontleende zij veel, maar wist zij nog meer te schenken. Grote kunstenaars als Adriaen van Wesel verhieven haar eclecticisme tot een schitterende synthese, die wij niet aarzelen klassiek te noemen.

